

Збарзька централізована бібліотечна система
Методично-бібліографічний відділ

Серія: «Визначні люди нашого краю»

Засновник Запорізької Січі – Дмитро Вишневецький (Байда)

Попереджувальна довідка

Збараж – 2016

ББК 91.9
З 36

Укладач: Н. Сенчишин,
*провідний бібліограф методично-
бібліографічного відділу;*

Редактор: Т. Кульпа,
*завідувач методично-бібліографічного
відділу;*

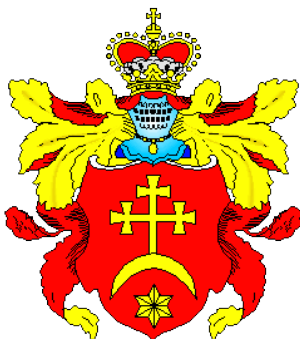
Комп'ютерний набір: Н. Сенчишин,

Відповідальна за випуск: О. Бойко,
директор ЦБС.

Видання адресоване учням, студентам, вчителям, та всім, хто цікавиться історією рідного краю, а також буде корисне в роботі бібліотек.

©Збаразька централізована бібліотечна система, 2016
© Методично-бібліографічний відділ, 2016

2016-ий - на Тернопільщині проголошено Роком козацької слави на честь Дмитра Вишневецького

Герб Дмитра Вишневецького

Діяльність Дмитра Вишневецького переконливо засвідчила, що до другої половини XVI ст. державотворчі тенденції діяльності українського козацтва майже сформувалися. Постійна загроза з півдня від татар і турків вимагала від козацтва і згуртування, і будівництва укріплень, які б захистили козацьку спільноту від ворогів. Саме в цей час і постає на історичній арені Східної Європи Дмитро Вишневецький – людина, котрій судилося стати не лише полководцем, а й видатною особистістю української історії. Він був першим, хто спробував здійснити мрію українців про власну національну державу.

У XVI ст. прославилося багато представників давнього роду Вишневецьких: Іван був старостою (правителем) Пропойським і Чечерським, Костянтин – старостою Житомирським, а Андрій – воєводою Брацлавським (намісником Поділля). Але найбільшу популярність мав Дмитро Іванович Вишневецький.

Дмитро (Байда) Вишневецький народився ([08.11] 1516-1563) в містечку Вишнівець (зараз – у Тернопільській області). Він був власником маєтків у містечку Вишнівець Кременецького повіту, був заможним паном із Волині, але кинув спокійне життя й цілою душею приляг до "козакування" і боротьби з татарами.

Перші звістки про успішні походи Д. Вишневецького в турецькі володіння належать до 1548 р. Ці операції принесли молодому князеві (у той час йому було трохи більше 20 років) славу і любов народу, який бачив у ньому захисника. У 1550 р. він був призначений старостою двох найважливіших міст-фортець – Канева і Черкас. Цим призначенням Сигізмунд II Август, король польський і великий князь литовський, довірив молодому православному аристократу найнебезпечніший, середньодніпровський район (ділянка оборони України і усєї великої Польсько-Литовської держави від татарських вторгнень).

Дмитро Вишневецький енергійно приступив до виконання обов'язків старости і, не маючи достатньої кількості регулярних воїнів, почав об'єднувати навколо себе козаків, що займалися в Придніпров'ї різними промислами – рибальством, видобутком і продажем солі, полюванням та ін. Незабаром він став їхнім визнаним лідером – отаманом Байдою. Таким чином, Д. Вишневецький поєднав у собі три самостійні ролі: волинського князя, намісника польського короля і великого князя литовського в Середньому Подніпров'ї, козацького отамана. Як староста канівський і черкаський він мав підпорядковуватися загальнодержавній політиці, але в ролі

козачого отамана міг діяти, незважаючи на невдоволення державної влади, на свій страх і ризик.

Волелюбна натура Байди не мирилася з королівськими директивами, що сковують його дії. Існують свідчення про його конфлікт із Сигізмундом, внаслідок якого князь-отаман у 1553 р. пішов із вірними йому людьми в турецькі володіння. Там, в Акермані (сучасному Белгород-Дністровському), а за деякими даними – в Стамбулі, він провів кілька місяців. Проте невдовзі з королем відбулося примирення. Сигізмунд подарував Дмитрові додаткові привілеї і повернув у його володіння Черкаси та Канів. Після чого гордий князь повернувся в Україну.

Очевидно, саме в цей час у Вишневецького визрів масштабний план створення укріпленого постійно діючого козачого табору за Дніпровськими порогами в районі головної переправи через ріку. Питання про точну дату створення першої Запорізької Січі легендарним Байдою остаточно не з'ясоване, але не виключено, що це відбулося в 1552 р.

Проте наміри Д. Вишневецького щодо створення козачого табору стратегічно важливого місці несподівано виявилися співзвучними намірам царя Івана IV (Івана Грозного) поширити свою владу до Азовського і Чорного морів. У 1552 р. Іван Грозний вже завоював Казанське ханство, а невдовзі його війська заволоділи Астраханню. З осколків Золотої Орди як окремої (залежної від Туреччини) держави залишалось тільки Кримське ханство. Воно становило загрозу як Польсько-Литовській, і Московській державам, а насамперед землям України, що входили у їхній склад (Москва тоді володіла Подесенням до Чернігова включно). Іван Грозний мріяв завоювати і Кримське ханство.

Цар спорядив проти кримських татар корпус російських ратників і українських (головним чином путивльських) козаків, що проживали у Московському царстві. Їхнім завданням було захопити опорні пункти Північного Приазов'я між нижніми плинами Дону і Дніпра для підготовки широкомасштабного походу на кримського хана.

Вступивши в контакт із командувачем московськими силами дяком Ржевським, Вишневецький у 1556 р. зі своїми канівсько-черкаськими козаками вирушив униз по Дніпру і,

зайнявши район порогів, розгорнув бойові дії проти татар і турків у Нижньому Подніпров'ї. Кримський хан і турецькі воєначальники не очікували появи християнського військового табору біля своїх володінь. Козакам вдалося утриматися на острові в районі сучасного міста Запоріжжя, відомого під назвою Малої Хортиці або острова Байди.

Укріпившись на Малій Хортиці – найважливішій переправі через Дніпро, Д. Вишневецький починає сміливі бойові рейди проти татарських і турецьких фортець у низов'ях Дніпра і Південного Бугу – Іслам-Кермена й Очакова, спустошуючи їхні околиці й блокуючи гарнізони. Про свої

успіхи в боротьбі з татарами і турками він сповістив короля Сигізмунда-Августа і просив його підтримати новостворену Січ людьми та бойовим спорядженням.

Король негайно надіслав відповідь, але у чемній і коректній формі фактично відмовився допомогти Байді.

Тоді Дмитро, вже як козачий отаман і без узгодження з польсько-литовською владою, продовжував укріплюватися на кам'яному острові за порогами. Він уклав угоду з донськими козаками і царем Іваном Грозним. Їхньою метою була організація спільного походу проти Кримського ханства і турецьких міст-фортець Північного Причорномор'я. Ці домовленості не були таємницею для польського двору і стосунки з королем було зіпсовано остаточно.

Щоб зірвати плани союзників, навесні 1557 р. кримський хан Девлет-Гірей вирушив з усім своїм військом на Дмитра і майже місяць тримав Січ в облозі, проте взяти її так і не зміг. У травні Вишневецький писав про це Івану Грозному, а у вересні того самого року, не одержавши обіцяної допомоги з Москви, навіть пропонував перейти зі своїми козаками на службу до

царя. Більше того, у жовтні того ж року князь-отаман пішов у низов'я Дніпра і взяв турецьку фортецю Іслам-Кермен. Захоплені там гармати він відвіз у Січ на Малій Хортиці і створене ним укріплення одержало власну артилерію.

Проте допомога з Москви, як і раніше з Варшави, усе не надходила. Задуми Івана Грозного різко змінилися. Замість того, щоб продовжувати наступ на південь (у чому його міг підтримати весь християнський світ), він розгорнув свої сили проти прибалтійського Лівонського ордену і незабаром вплутався в багаторічну і згубну для Московського царства Лівонську війну.

Добре задуманий план двома арміями з Дніпра і Дону одночасно вдарити по Криму був зірваний. Вишневецький залишився сам на сам із Кримським ханством і Османською імперією, що стояла за ним. Восени 1558 р. Девлет-Гірей із турецькими гарматами і яничарами, а також військами молдовського князя (теж залежного від султана) знову з'явився біля порогів.

Після тривалого опору козаки залишилися без провіанту і боєприпасів. Не сподіваючись на допомогу, вони були змушені на човнах ("чайках") залишити острів і відступити вверх по Дніпру до володінь Івана Грозного. В цей саме час Сигізмунд-Август уклав проти московського царя союз з кримським ханом,

пообіцявши стримувати українських козаків від нападів на його володіння. Дмитро Вишневецький, формально не виходячи з підданства польсько-литовської корони, фактично опинився на боці її ворога –

московського царя, оскільки разом із ним воював проти союзника Сигізмунда-Августа – кримського хана.

На запрошення Івана Грозного й одержавши від нього в дарунок місто Бельов із прилеглою волостю, наприкінці 1558 р. Дмитро перейшов на територію Московської держави.

Користуючись тим, що російські війська були зайняті в Прибалтиці, кримська орда зненацька для Івана Грозного рушила на Москву. Над столицею нависла загроза руйнування. Проте козаки Вишневецького в цей час досягли Тули. Завдяки мужності її захисників, у тому числі загону українських козаків, ханові не вдалося заволодіти містом та наприкінці 1558 р. він відійшов у Крим.

Військові дії на зимовий період були призупинені, проте мир не настав і Дмитро готувався до нового походу. У грудні 1558 р. в Москву прибуло посольство від черкеських племен Північного Кавказу з проханням підтримати їх у боротьбі з Кримом. Іван Грозний, сподіваючись запобігти повторенню вторгнення татарської кінноти вглиб своїх територій, погодився надати горцям допомогу і призначив командуючим сформованого для цієї операції п'ятитисячного козацько-стрілецького корпусу князя Вишневецького. Навесні 1559 р. Дмитро на високій воді пройшов Дніпровські пороги, відновив свою Січ біля Хортиці і, залишивши там невеличкий загін, об'єднався з донськими козаками.

У липні 1559 р. українські й донські козаки під командуванням Вишневецького та при підтримці стрільців взяли в облогу турецьку фортецю Азов в у гирлі Дону. Проте заволодіти цією твердиною без потужної артилерії і сильного флоту було неможливо. До того ж на допомогу прийшли ногайці, а незабаром і вся чорноморська ескадра турків. Козакам довелося відступити, зруйнувавши лише передмістя Азова.

Проте незабаром козаки на чолі з Байдою зненацька атакували з моря Керч, яка також належала туркам. Водночас на Таманському півострові (явно за домовленістю з Вишневецьким) проти султана знову виступили черкеси. Мабуть, це був тактичний маневр. Турки і татари передислокували свої сили в Крим, а Байда з козаками і черкесами взимку 1559-1560 рр. знову обклали Азов.

Біля стін міста розгорнулися жорстокі бої. Козацько-черкеські війська то відступали, то знову атакували місто. Проте підтримка з Москви не надходила, а кораблі турецької ескадри в червні 1560 р. знову кинули свої якорі в гирлі Дону. З прибуттям турецького флоту надії заволодіти Азовом не залишалося. Не

дочекавшись приходу московських сил, Вишневецькому довелося відступити. Він більше не покладався на угоду з царем, й загруз у безперспективній Лівонській війні проти об'єднаних військ мало не всієї Центральної та Північної Європи.

Розчарувавшись у союзі з Іваном Грозним, який почав практикувати страти своїх давніх соратників, бояр і воєвод, Дмитро в 1561р. відійшов в Україну, де розбив табір в урочищі Монастирище над Дніпром. У цей час на посаді старости Канева і Черкас був його двоюрідний (за ін.. джерелами – троюрідний) брат Михайло Олександрович Вишневецький. А на чолі Київського воєводства (охоплювало все Середнє Подніпров'я) стояв православний князь і меценат Костянтин Костянтинович Острозький. Саме завдяки їхньому посередництву Дмитро досяг примирення із Сигізмундом-Августом.

Цінуючи військовий талант і особисту мужність Вишневецького, король повернув князю-отаману усі його раніше конфісковані маєтки на Волині. При цьому з Байдою залишилися вірні йому козаки, а також черкеський загін, що становили його віддану, загартовану в боях, дружину. Разом з нею Дмитро в тому ж 1561 р. (очевидно, на той момент примирення з польською владою досягнуто ще не було) знову успішно воював володіннях кримського хана та поблизу Очакова, повернувшись зі славою і здобиччю. Не виключено, що деякі козаки у цей час залишалися і за порогами в Хортиці. Вподобаний острів біля переправи, очевидно, використовувався як військова база й у цій кампанії.

Зараховуючи Д. Вишневецького знову до себе на службу, польський король мотивував свою прихильність до нього тим, що князь перебував Московській державі нібито лише для того, щоб розвідати про “наміри супротивника” і “тим самим

принести велику користь” Польсько-Литовській державі. На запрошення короля Дмитро вирушив у Краків, де його як доблесного лицаря, що прославився у війнах із татарами і турками, радісно вітали городяни і милостиво приймав Сигізмунд-Август.

Майже десять років безперервних походів і битв надломили здоров'я героя. Він лежав кілька місяців, проте його енергія і під час тяжкої хвороби не вщухала. Вишневецький вивчає обстановку в Подунав'ї та на Балканах, політичну ситуацію в Європі в цілому і розробляє нові плани боротьби з турками і татарами. Цього разу його інтереси зосередились на Молдові.

Перебуваючи у Кракові, Д. Вишневецький зближується з Альбрехтом Ласким, який володів фортецею Хотин на Дністрі і мріяв підпорядкувати Польщі залежну від Османської імперії Молдавію. Під впливом Альбрехта Вишневецький перейнявся ідеєю звільнити Молдавію від влади султана й оволодіти її княжим престолом.

Успіху зухвалого задуму повинна була й сприяти та обставина, що в Молдавії саме в цей час розгорілася жорстока боротьба за владу між Яковом Василідом і боярином Томжею. Проте значну частину молдавської знаті турецьке верховенство не задовольняло. Не бажаючи визнавати жодного з претендентів на престол, вона погодилася підтримати кандидатуру Вишневецького, за яким стояла Польсько-Литовська держава. Перспектива залежності від Польщі виглядала привабливішою, ніж турецьке панування.

У 1563 р. невгамовний князь на чолі 4-тисячного війська перейшов Дністер. Але цього разу удача зрадила прославленого воїна. Вишневецький потрапив у полон і його відправили в Стамбул до султана Сулеймана.

Бажаючи покарати зухвалого князя-отамана за руйнування турецьких володінь у Північному Причорномор'ї, султан, після допитів і катувань, у 1564 р. наказав скинути Дмитра з вежі над затокою. При падінні він зачепився за гак ребром і, страждаючи від нестерпного болю, ще паплюжив султана і магометанську віру перед натовпом, що зібрався

спостерігати за стратою. Турки не стерпіли такого лихослів'я і розстріляли його з луків.

Дмитро Вишневецький вже при житті користувався славою героя не тільки серед українського народу, але й у вищому світі Польсько-Литовської та Московської держав. Існує легенда, що турки, сподіваючись запозичити мужність князя-отамана, нібито вийняли з нього, ще живого, серце, порізали на дрібні шматочки і, розділивши між собою, з'їли. У складеній на його честь українській думі (народній історичній пісні) князь оспіваний під ім'ям козака Байди, який був таким сміливим, що султан запропонував йому в дружини свою дочку за умови його переходу в мусульманство. Проте Байда, відданий православній вірі, із презирством відкинув цю пропозицію і різко висміяв і "царя турецького" і його релігію. Розлючений султан повелів своїм "слугам молодецьким" схопити відважного козака, зв'язати, а потім підвісити його на гак у Царгороді. Але Байді хитрістю вдалося роздобути лук зі стрілами й уразити султана. Пісня ця широко відома і в наші дні.

Героїчно-романтичний образ козака Байди – князя Дмитра Вишневецького стоїть у витоків запорізького козацтва. Його повне пригод і напруженої боротьби життя є своєрідним прологом до славнозвісної історії Запорізької Січі, що увібрала в

себе кращі сили українського народу. Князь-отаман Вишневецький став прикладом наступним отаманам і гетьманам Запоріжжя – Петру Сагайдачному та Івану Сірку в тому, що в ім'я боротьби зі спільною для всіх слов'янських народів загрозою можна йти на співробітництво і навіть компроміси як із польським королем, так і з московським царем, не поступаючись при цьому козацькою свободою, честю і православною вірою.

У Вишнівці в 1990 р. відкрито символічну могилу з написом на меморіальній таблиці: *«Байді-Вишневецькому від*

вдячних потомків на честь 500-річчя козацтва», у 1995 р. – вшанування пам'ятним знаком. На острові Хортиця в Запоріжжі в жовтні 1999 р. йому зведено пам'ятник.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Абліцов, В. Не Байда, а князь Вишневецький [Текст] / А. Абліцов // *Голос України*. – 1996. – 6 січ. – С. 5.

Гнатюк, М. [Про Дмитра Вишневецького] [Текст] / М. Гнатюк // М. Гнатюк // 100 найвідоміших українців / М. Гнатюк, Л. Громовенко [та ін.]. – Москва; Київ, 2001. – С. 69 – 75.

Замлинський, В. Дмитро Байда-Вишневецький [Текст] / В. Замлинський // *Історія України в особах IX-XVII ст.* – Київ, 1993. – С. 185-192.

Заячківський, О. З єдиного родинного гнізда [Текст]: родовід князів Збаразьких і Вишневецьких / О. Заячківський, М. Найко // *Вісник історії краю*. – 1997. – №5. – трав.

Капраль, М. Причинок до історії козацького руху 50-х рр. XVI ст. (Два документи про Дмитра Вишневецького з книги Львівського раєцького суду) [Текст] / М. Капраль // *Україна в минулому*. – Київ, 1994. – Вип. 5. – С. 132–136.

Куліш, П. Байда, князь Вишневецький [Текст]: драма / П. Куліш // *Драматичні твори* / уклад. О. Савченко. – Київ, 2008. – С. 491-605.

Лавренюк, В. Дмитро (Байда) Вишневецький і Запорізька Січ [Текст] / В. Лавренюк // *Джерело: наук.-краєзн. часопис Тернопілля*. – Тернопіль, 1994. – Вип. 1. – С. 56-62.

Малевиц, А. Перший гетьман Запорізької Січі [Текст]: [про Д. Вишневецького – засновника Хортицької Січі, нашого земляка] / А. Малевиц // *Золота Пілава*. – 1991. – 22 лют.

Мицик, Ю. Вишневецький (Байда) [Текст] / Ю. Мицик // Енциклопедія історії України. – Т. 1. – С. 518–519.

Мицик, Ю. Вишневецький (Байда) [Текст] / Ю. Мицик // Українське козацтво. Мала енциклопедія. – Київ; Запоріжжя, 2006. – С. 83.

Сергійчук, В. Походи українського козацтва в Європу в XVI – першій половині XVII ст. [Текст] / В. Сергійчук // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Київ, 1997. – С. 154–163.

Сергійчук, В. Байда-Вишневецький – ратник української землі [Текст] / В. Сергійчук // Дніпро. – 1989. – № 2. – С. 122–133.

Сергійчук, В. Дмитро Вишневецький [Текст] / В. Сергійчук // Володарі гетьманської булави. – Київ, 1994. – С. 7–25.

Сергійчук, В. Михайло Грушевський про Байду-Вишневецького та сучасна історіографія [Текст] / В. Сергійчук // Український історик. – 1991/1992. – №3/4, 1-4. – С. 235–241.

Сергійчук, В. Українське козацтво на службі Московської держави в другій половині XVI – середині XVII ст. [Текст] / В. Сергійчук // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа: наук. збірник / редкол. : Л. Р. Винар (гол.) [та ін.] – Київ, 1999. – С. 49–62.

Сергійчук, В. Фундатор Запорозької вольниці [Текст] / В. Сергійчук // Дмитро Вишневецький (Байда) / упор. А. Денисенко. – Київ, 1995. – С. 37–48.

Федоренко, Д. Перший лицар Хортиці. Славний прообраз легендарного Байди [Текст] / Д. Федоренко // Червоний гірник. – 1991. – 3 січ. – С. 3.

Чечуро, В. Легендарный Байда и реальный Вишневецький [Текст] / В. Чечуро // Наше місто. – 2002. – 17 трав. – С. 4.

Яковенко, Н. Дмитро Вишневецький [Текст] / Н. Яковенко // Історія України в особах. – Київ : Україна, 1997. – С. 76–84.

*****

Гуцал, П. Вишневецький Дмитро Іванович [Текст] / П. Гуцал // Тернопільський Енциклопедичний словник. – Тернопіль, 2004. – Е. 1: А-Й. – С. 267: фотогр.

495 років від дня народження Вишневецького Дмитра Івановича [Текст] // Календар знаменних і пам'ятних дат Збаражчини на 2011 рік / Збараз. центр. бібл. сист., метод.-бібліогр. від.; упоряд. Н. Сенчишин, ред. Т. Кульпа. – Збараж, 2010. – С. 24-25.

500 років від дня народження Вишневецького Дмитра Івановича (1516 – жовтень 1563) – князя, першого гетьмана Запорізької Січі [Текст] // Календар знаменних і пам'ятних дат Збаражчини на 2016 рік / Збараз. центр. бібл. сист., метод.-бібліогр. від.; упоряд. Н. Сенчишин, ред. Т. Кульпа. – Збараж, 2015. – С. 49-52.

*****

Дмитро Байда Вишневецький [Електронний ресурс] // Україна: історія великого народу. – Електрон. текст. та граф. дані. – [Україна], 2013. – Режим доступу: <http://www.litopys.com.ua/encyclopedia/vidatn-storichn-postat-kultura-osv-ta-arkh-tektura/dmitro-bayda-vishnevetskiy/>, вільний. – Заголовок з екрана. – Мова укр. – Опис зроблено 08.09.2016.

Кралуєк, П. реальний та легендарний Байда Вишневецький [Електронний ресурс] / П. Кралуєк // Волинські Новини. – Електрон. текст. та граф. дані. – [Україна], 2014. – Режим доступу: <http://www.volynnews.com/blogs/ukrayintsiam-brakuje-filosofiyi-rozumu-realnyy-ta-lehendarnyy-bayda-vyshnevetskiy/>, вільний. – Заголовок з екрана. – Мова укр. – Опис зроблено 08.09.2016.

Дмитро Байда Вишневецький – князь і гетьман [Електронний ресурс] // Українці в світі. – Електрон. текст. та граф. дані.

– [Україна], 2008. – Режим доступу: <http://www.ukrainians-world.org.ua/ukr/142/133/135/>, вільний. – Заголовок з екрана. – Мова укр. – Опис зроблено 08.09.2016.

Князь Дмитро Байда Вишневецький – засновник Запорізької Січі [Електронний ресурс] // Гайдамака. – Електрон. текст. та граф. дані. – [Україна], 2016. – Режим доступу: <https://translate.google.com.ua/translate?hl=ru&sl=ru&tl=uk&u=http%3A%2F%2Fhaidamaka.org.ua%2F0074.html>, вільний. – Заголовок з екрана. – Мова укр., рос. – Опис зроблено 08.09.2016.

Дмитро Вишневецький [Електронний ресурс] // Запорозька Січ. – Електрон. текст. та граф. дані. – [Україна], 2009. – Режим доступу: <http://www.sich.in.ua/index.php?module=articles&act=show&c=4&id=22>, вільний. – Заголовок з екрана. – Мова укр. – Опис зроблено 08.09.2016.

Вишневецький Дмитро Іванович [Електронний ресурс] // Топ Луцьк. – Електрон. текст. та граф. дані. – [Україна], 2007-2016. – Режим доступу: http://toplutsk.com/articles-article_1372.html, вільний. – Заголовок з екрана. – Мова укр. – Опис зроблено 08.09.2016.

Постать Дмитра Вишневецького в історії України [Електронний ресурс] // ХайВей. – Електрон. текст. та граф. дані. – [Україна], 2005-2016. – Режим доступу: <http://h.ua/story/342739/>, вільний. – Заголовок з екрана. – Мова укр. – Опис зроблено 08.09.2016.